

**Mistral Murezi Arpagaus (*1635–3.4.1714) da Cumbel,
magistrat, pur ed officier,
sia derivonza e ses vegnentssuenter**

Claudio Casanova

L'emprema part dalla lavur ei dedicada alla schlatteina Arpagaus da Cumbel, a sia derivonza ed a siu svilup genealogic ella perioda dall'entschatta dil 16avel entochen la fin dil 17avel tschentaner. Ella survescha al lectur per metter meglier da casa mistral Murezi Arpagaus en siu context famigliar e historic.

Dil temps che jeu frequentavel la scola primara a Cumbel (1943–1949) vivevan leu pli ch'in tozzel famiglias cul num da schlatteina Arpagaus. Secund lur derivonza vegnevan ellas classificadas sco Arpagaus gronds ni Arpagaus pigns. Quella schlatteina ei documentada a Cumbel dapi l'entschatta dil 16avel tschentaner. Dau tempra a quella han naven dil 17avel tschentaner distinguidas persunalitads, las qualas han surviu sco spirituals egl uestgiu da Cuera, sco officials en divers posts en Lumnezia, ella Ligia Grischa e pli tard era el cantun Grischun ed ella Confederaziun ni sco officiers en survetschs jasters¹.

La derivonza dil num e dalla schlatteina Arpagaus

Il num *Arpagaus* munta «Alpgenosse» (= pursanavel). El vegn deducius d'ina grupp sociala, cheu «possessurs da dretgs d'alp»². «Partenent l'etimologia dad *Arpagaus*», scriva dr. Carli Tomaschett, cauredactor DRG³, «ha ei num da decider, sch'il plaid vegn dil verb *arpagar* 'ir cugl erpsch' ni sch'el ei parentaus cul plaid *alpagaun*, *arpagaun* 'quel che posseda dretgs d'alp, il pursanavel'. La pli veglias fuormas documentadas per *Arpagaus* han tuttas all'entschatta dil plaid la silba *Alp-*. Quei fatg cumprova ch'igl ei da parter per l'etimologia dad *Arpagaus* dad in plaid ch'entscheiva cun *Alp-*.

¹ MAISSEN FELICI: Historia dalla pleiv da Cumbel, Mustér 1983. En quei cudisch ein entginas persunalitads dils Arpagaus da Cumbel descrettas, el cuntegn denton buca la biografia da mistral Murezi (*1635–3.4.1714).

² HUBER KONRAD: Rätisches Namenbuch, Band III, 1986. Die Personennamen Graubündens, p. 615, 684.

³ TOMASCHETT CARLI dr. cauredactor Institut dal DRG: Brev dils 29 d'october 2010.

Il num *Arpagaus* deriva dil plaid latin ALPICALES ‘quels che possedan dretgs d’alp, ils pursanavels’ (< ALPICARE «metter ad alp» + -ALES). Ins paregli il plaid parentau *alpagaun*, *arpagaun* ‘quel che posseda dretgs d’alp, il pursanavel’ (ALPICARE ’metter ad alp’ + -ANU), documentaus per Falera, Flond, Luven e per la Lumnezia». Il num da schlatteina Arpagaus ei documentaus per l’emprema gada el cudesch d’anniversaris da Breil, secrets denter 1453 e circa 1533⁴. La famiglia deriva digl uclaun Alpengaus ni Pugaus che schai sin la spunda denter Breil e Schlans sin ina altezia da 1290 m.s.m. Ils vegls anniversaris attestan pia ch’ei ha dau in uclaun cul num Alpagas ni Alpengaus a Breil. En quel habitavan testaders cul correspondent num, sco per exempel Jacob de Alpagas, Symon von Alpagas ni Menga, ina feglia de Schumun de Alpagas. La scripziun dil num variescha Alpagas, Alpengauss, Alpengaus, Arpagaus.



Pugaus cun la caplutta da sogn Clau che schai sin la spunda denter Breil e Schlans sin ina altezia da 1290 m. s. m.

⁴ BRUNOLD URSUS e SAULLE HIPPENMEYER IMMACOLATA: *Jahrzeitbücher, Urbare und Rödel Graubündens*, tom1, Cuera 2004, p. 3 e s., vischnaunca da Breil/Brigels.

En egl dat il num dil testader Jan Janet von Alpugaus ch'ei purtaus egl anniversari da Breil gl'emprem tierz dil 16avel tschentaner. In interessant fatg ei ch'in Sievi Jan Janet de Alpagaus, «sesshaft zu Gumels», cumpara dil medem temps egl anniversari da Pleif, numnadamein 1509. Ins astga supponer che quei Sievi seigi staus in feagl dil suranumnau Jan Janet da Pugaus. El po haver bandunau all'entschatta dil 16avel tschentaner igl uclaun Pugaus per secasar a Cumbel⁵.

Ord tgei motivs ein ina u pliras personas da Alpengas setratgas a Cumbel? Han ellas acquistau leu beins? Ni ei in descendent da quella famiglia semaridau en leu, per exempel cun ina feglia ord la casa dils nobels de Mont da Vella? Ina tala hipotesa ei pussevla. Tenor il tschep vegl dallas messas fundadas a Pleif, screts 1443, possedevan ils de Monts⁶ beins gia avon 1443 a Cumbel. Enconuschenta ei era l'allianza dils de Monts cun ils Arpagaus che ha cuzzau varga 250 onns, da circa 1550 entochen all'entschatta dil 19avel tschentaner. Documentau ei ch'il giuncher Thomas de Mont, feagl da giuncher Joseph de Mont ch'ei staus landrechter dalla Ligia Grischa 1532/33, ha maridau Barbara de Arpagaus⁷. Lur feagl Paulus ha maridau Maria ab Arpagaus⁸. Plirs Arpagaus da Cumbel han pli tard maridau feglias ord la casa dils de Mont da Vella e viceversa.

Igl anniversari da Pleif da 1509

Egl anniversari da Pleif stat sut 1509⁹ il suandont: «Item sy zu wissen, das der Sievi Jan Janet de Alpagaus, sesshafft zu Gumels, hat gelassen durch syner sa(e)l hail willen und siner husfrow sel Urschla und sin husfrow Merta ...» Quella indicaziun dil testader paleisa che quella persuna ch'era igl onn 1509 sesenta a Cumbel, senumnavo Sievi, fuva feagl da Jan Janet de Alpagaus, ed era stada maridada duas gadas. Sia emprema consorta Urschla ei morta avon 1509. Suenter ha el maridau ina Merta. Interessant ei il fatg ch'il num vegneva lu aunc screts «*Alpagaus*». La midada linguistica da <l> a <r> ei succedida per alla fin dil 16avel tschentaner. Els cudischs parochials da Pleif e da Cumbel anfla ins la scripziun «*Arpagaus*».

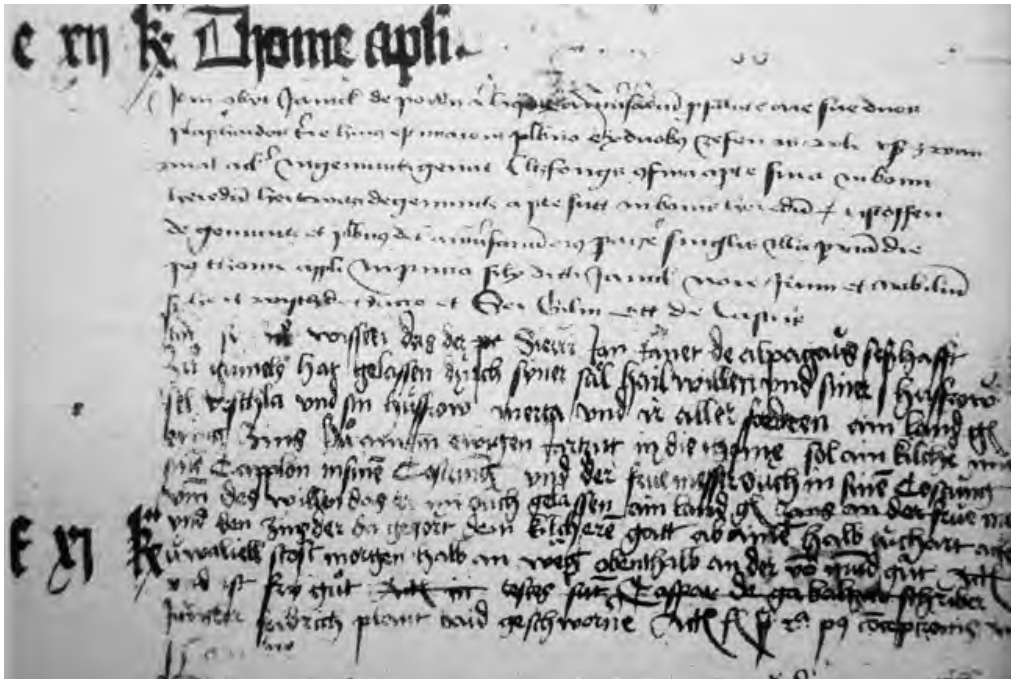
⁵ Calender Romontsch 2011: La derivonza dalla schlatteina Arpagaus, p. 197–204.

⁶ MAISSEN FELICI: Historia dalla pleiv da Cumbel, Mustér 1983, p. 154.

⁷ BUCELIN: Rhaetia, p. 404, Germaniae Pars Quarta, p. 176.

⁸ BUCELIN: Rhaetia, p. 404.

⁹ BRUNOLD URSUS e SAULLE HIPPENMEYER IMMACOLATA: Jahrzeitbücher, Urbare und Rödel Graubündens, tom 2, Cuera 2004, p. 455.



Il passadi ord il cudisch d'anniversaris da Pleif. La secunda inscripziun entscheiva: «Item sy zu wissen, das der Sievi Jan Janet de Alpagaus, sesshaft zu Gumels», e cala cun il datum dils 10 da december 1509.

Il cudischs parochials da Pleif e da Cumbel:

Las fontaunas per reconstruir la genealogia naven dil 17avel tschentaner

A Pleif han ils plevons entschiet a nudar ils battens gia igl onn 1633 «Post festum S. Martini», pia naven dils 11 da november. Da lezs temps vegnevan ils affons ch'eran naschi a Cumbel battegiati a Pleif. Consequentamein ein els vegni enscrets en quei cudisch da batten. Deplorablamein mauncan en quel divers fegls pils onns 1635 e 1636, per entgins auters onns ein ils battens buca notai entiramein.

Igl emprem affon ha retschert il batten a Cumbel ils 2 d'avrel 1653 suenter ch'il prenci-uestg Gion VI. Flugi d'Aspermont ha decretau ils 28 da mars 1653 la separaziun da Cumbel dalla baselgia da vallada da Pleif. Il cudisch da mortoris entscheiva cun l'emprema bara ch'ei vegnida satrada ils 28 d'avrel 1653 el niev santeri sper la baselgia da Cumbel.

Nums da famiglias ch'ein aunc oz sesentas a Cumbel entaupan ins gia els emprems cudischs da baselgia da Pleif e da Cumbel. Biaras personas ein vegnidas indicadas entochen 1700 sulettamein cul prenum, suandaus dil num dil bab e dil tat (nums da filiazium). Tier ils cass da mortori vegn beinduras indicada la vegliadetgna. In exempel persunter ord il cudisch da Cumbel

secloma: «† 26 da mars 1663: Agnes Murezzi Sievi Arpagaus sexagenaria». Cun quella indicaziun selai igl onn da sia naschientscha vegnir eruius, pia 1603. Igl exempel paleisa plinavon che Agnes ei stada la dunna da Murezi e quel il fegl da Sievi. Cun talas informaziuns eis ei stau pusseivel da reconstruir las tablas genealogicas naven dall'entschatta dil 17avel tschentaner, pia circa 50 onns avon ch'ins ha entschiet culs cudischs parochials a Cumbel.

Il svilup dalla schlatteina Arpagaus a Cumbel

Ord il 16avel tschentaner dat ei strusch documents sur dils Arpagaus da Cumbel. In fatg informativ ei che negins Arpagaus da Lumnezia figuravan en las gliestas da pensiun dalla Frontscha dils onns 1562, 1565, 1569 e 1587¹⁰. Da quei resulta ch'ils Arpagaus eran lezs onns aunc buc involvi en las fatschentas da mercenari cun il retg franzos. Els eran lu era buca dominants a Cumbel. Da lezs temps cumandavan plitost las famiglias Caduff, Depuoz ed autras el vischinadi las fiastas. Alla fin dil 16avel tschentaner viveva denton sil pli pauc in miez tozzel famiglias Arpagaus a Cumbel. Con lunsch che quellas eran parentadas ina cun l'otra ei mo per part d'eruir. Igl ei da supponer ch'il Sievi Jan Janet Alpagaus egl anniversari da Pleif da 1509 seigi staus igl antenat da tuttas.

Ils descendents da Sievi Jan Janet de Alpagaus

Emprema generaziun

1. Sievi Jan Janet de Alpagaus

Anniversari da Pleif da 1509: «Item sy zu wissen, das der Sievi Jan Janet de Alpagaus, sesshaft zu Gumels, hat gelassen durch syner sa(e)l hail wilen un siner husfrow sel Urschula und sin husfrow Merta ...» 10. Dezember 1509.

Sievi Jan Janet deriva da Pugaus (Breil), nua ch'in Jan Janet von Alpagaus ei documentaus en in vegl anniversari da Breil.

¹⁰ PFISTER ALEXANDER: Partidas e combats ella Ligia Grischa da 1494–1794, Annalas 40, 1926, p. 112–118.

Sievi ha maridau Urschla (1).

Sievi ha maridau Merta (2).
Els han giu il suandont affon:

2 i. Jan Murezi (documentaus ils 29.11.1580 sco Jan Murezi Sievi¹¹).

Secunda generaziun

2. Jan Murezi de Alpagaus (Sievi Jan Janet) ei naschius circa 1510 a Cumbel ed ei morts avon 1580.

Jan Murezi ha giu ils suandonts affons:

3 i. Jeri Alpagaus.

4 ii. Jan Alpagaus.

5 iii. Sievi Alpagaus.

Tiarza generaziun

Sievi Alpagaus (Jan Murezi, Sievi Jan Janet) ei naschius circa 1546 a Cumbel.

Ord il cudisch parochial da Cumbel:

† 26.3.1663: Agnes Murezzi Zieui (Sievi) Arpagaus sexagenaria.

Sievi era pia il bab da Murezzi.

Sievi ha giu ils suandonts affons:

6 i. Joannes Arpagaus ei naschius circa 1575 a Cumbel. El ei morts circa 1653 a Laax.

El ei setratgs a Laax, nua ch'el ha maridau ina Domenica (Coray?).
Els cudischs parochials da Laax vegn el numnaus pliras gadas Gion da Combel ni Joannes da Combel.

7 ii. Michael Arpagaus ei naschius circa 1578 a Cumbel.

¹¹ MAISSEN FELICI: Historia dalla pleiv da Cumbel, Mustér 1983, p.153.

- 8 iii. Murezi (Moriz) Arpagaus ei naschius 1584 a Cumbel. El ei morts ils 26 da zercladur 1664 a Cazas. El ei igl antenat dils «Arpagaus gronds» ed il tat da Murezi (* 1635–3.4.1714).

Ils antenats da Murezi Arpagaus (* 1635–3.4.1714)

La lingia da Murezi (Moriz), il tierz feagl da Sievi, ei quella dils biars officials, mistrals, officiers e plevons, pia dils «Arpagaus gronds». Il svilup dils Arpagaus da Cumbel ad ina famiglia da pli gronda muntada entscheiva pér cun Murezi Arpagaus ch’ei staus mistral en Lumnezia¹². Il num da sia emprema consorta ei buc enconuschents. Cun quella ha el giu tschun affons. Ella ei morta suenter la naschientscha dil feagl Cristian circa igl onn 1623. Entuorn 1625 marida Murezi puspei. La secunda consorta senumna Agnes. Ella ei naschida 1603 e morta ils 26 da mars 1663 ella vegliadetgna da sissont’onns a Cumbel. Ins astga supponer che Murezi seigi suenter la mort dalla consorta Agnes setratgs tier siu feagl Cristian, plevon a Cazas, nua ch’el ei morts ils 26 da zercladur 1664 ella vegliadetgna d’otgonta onns.

Murezi ha giu dall’emprema consorta ils suandonts affons:

1. Sechelmeister Gieri, naschius circa 1609, morts ils 8 da mars 1663.
2. Dominica (Perpetua), naschida circa 1612.
3. Martin, naschius circa 1615.
4. Gion, naschius circa 1617, morts ils 19 da matg 1671.
5. Cristian, naschius circa 1623, morts ils 12 da zercladur 1666 el Bogn da Faveras.

Ils fegls Gieri, Martin e Gion ein stai da casa a Cumbel. Els han fatg il pur e giu grondas famiglias. Sco ei era usitau lu, han era els surviu en survetschs jasters. Nua ch’els ein stai stazionai, ei buc enconuschent. Secund ils acts han Gieri e Gion ensemen cun lur cusrin Cristian Arpagaus, plevon a Lumbrein, retratg igl onn 1641 digl ambasadur spagnol Casati ina pensiun da

¹² Stemmatalogie der Familie von Mont: p. 59: Dominica Arpagaus von Cumbels, des Landammann Moriz Tochter, ehelichte Otto de Mont.



Cumbel entuorn 1900

60 renschs¹³. Suenter il capitulat dils 2 da settember 1639 che ha menau las Ligias en la dependenza da Milaun ei la gronda part dils amitgs dalla Frontscha ella Ligia Grischa ed en Surselva sesuttamessa all'influenza spagnola. Aschia era ils Arpagaus da Cumbel.

Dominica ha maridau Otto de Mont da Vella, officier, mistral en Lumnezia ed impurtont magistrat dalla Ligia Grischa.

Cristian ha studegiu teologia. El ei vegnius ordinaus 1650. El ei staus plevon a Cazas 1650–1664 ed a Surcuolm 1664–1666. El ei morts ils 12 da zercladur 1666 el Bogn da Faveras. Sur Cristian haveva studegiu a Ruma al collegi de Propaganda Fide e purtava il tetel da «missiunari da la propaganda dalla cardientscha»¹⁴.

Il feagl da Gion e da Emerita Barbara n. de Mont, Guglielm ch'ei naschius ils 7 d'avrel 1653, ei ius a Siat ed ha maridau leu Brida, feglia da Rest Giacun Gieli. Els han fundau la ligia dils Arpagaus da Siat.

Il feagl da lur cusrin Eusebius, Joannes ch'ei vegnius battegius ils 2 da december 1633 a Pleif, ei setratgs a Peiden ed ha maridau leu ils 7 d'avrel 1675 Barbara Vincentius da Peiden. Els han fundau la lingia dils Arpagaus da Peiden.

¹³ PFISTER ALEXANDER: Partidas e combats ella Ligia Grischa da 1494–1794, Annalas XL (1926), p. 23.

¹⁴ MAISSEN FELICI: Historia dalla pleiv da Cumbel, Mustér 1983, p. 93.

Sechelmeister Gieri ha maridau circa 1630 Dominica de Blumenthal da Cumbel. Els fagevan il pur e han giu dudisch affons. In da quels ei stau *mistral Murezi* (*1635–3.4.1714). Il frar Martin ha studegiu teologia ed ei vegnius ordinaus a Cuera 1673. El ei denter auter staus da 1694–1718 plevon a Pleif. Il frar Michael ei setratgs a Rueun. Leu ha el maridau 1666 Stina da Cabalzar. Els han fundau la lingia dils Arpagaus da Rueun. Dus auters frars ein stai mistrals en Lumnezia, in sechelmeister ed in auter veibel. Mistral Murezi ei naschius pia en ina gronda famiglia purila che ha tschentau plirs magistrats dil cumin Lumnezia e giu in impurtont plevon a Pleif. Era ils fegls da Gieri e Dominica ein stai per part en survetschs jasters.

La veta e la famiglia da mistral Murezi Arpagaus (*1635–3.4.1714)

Murezi, el vegn era numnaus Moritzi ni Maurice, ei naschius entuorn 1635¹⁵ sco tierz feagl da sechelmeister Gieri Arpagaus e Dominica de Blumenthal a Cumbel. El ei vegnius battiaus sin il num dil tat Murezi¹⁶. Il batten da Murezi ei buca staus d'anflar el cudisch da Pleif ord il motiv ch'il feagl digl onn 1635 ei ius a piarder. Els cudischs dalla pleiv da Cumbel cumpara el per l'emprema ga ils 21 d'uost 1656 sco padrin: «Murezzi Sechelm. Gieri d'Arpagaus» ed ina secunda ga 18 onns pli tard, ils 11 da mars 1674: «Dominus Mauritius de Arpagaus». La munconza d'indicaziuns denter 1656 e 1674 selai interpretar aschia che Murezi ha suenter 1656 bandunau Cumbel. El ei ius sco mercenari en survetsch dil retg franzos, nua ch'el ei s'avanzaus capitani e vegnius undraus sco cavalier¹⁷ digl uorden da sogn Ludovic. Graville, ambassadur franzos, numna 1708 «Maurice Arpagaus un officier de niveau»¹⁸.

Returnaus a casa entuorn 1673 ha el fatg il pur ed ei entraus ella politica. El ei vegnius elegius circa 1676 mistral¹⁹ dalla Lumnezia sco ses frars Geli e Barclamiu. Murezi steva lu a Cumbel. Tenor in document egl archiv communal da Murissen²⁰ ha mistral Murezi Arpagaus purtau quels onns plogn

¹⁵ Ils fegls dil cudisch da battens da Pleif per ils onns 1635 e 1636 mauncan.

¹⁶ Il tat da Murezi ei staus igl emprem mistral documentaus ord la famiglia dils rpagaus da Cumbel.

¹⁷ Schweizerisches Geschlechterbuch 1955, S. 535.

¹⁸ PFISTER ALEXANDER: Partidas e combats ella Ligia Grischa da 1494–1794, Annalas XL (1926), p.120.

¹⁹ Al batten da sia feglia Emerita dils 23 d'october 1679 a Cumbel vegn el menziunau mistral.

²⁰ Archiv communal Murissen: Document, nr. 23.

encunter ils vischinadis Murissen e Surcuolm avon la dertgira dalla Lumnezia partenent il dretg da pascular si cuolm.

Mistral Murezi Arpagaus, ses frars e ses cusrins a Cumbel, tuts en scharschas politicas, ein stai affons da lur temps. Els ein carschi si suenter la perioda dils scumbegls grischuns (1618–1639) ed ein stai activs sco personas privatas e politicas ella secunda mesadad dil 17avel tschentaner ed ella emprema part dil 18avel tschentaner. A Cumbel ein ils paders caputschins arrivai 1649 ed han inziau leu ed en Lumnezia la cunterreforma-ziun. Ei suonda il temps baroc. Segns veseivels da lezs temps ein ch'ins ha en Lumnezia engrondu e renovau pliras baselgias tenor il stil baroc e ch'ins ha fundau las confraternitads da character religius e scolastic. Aschia ei la baselgia da s. Stefan a Cumbel vegnida reconstruida els onns 1670–1712. La confraternitad ei vegnida fundada leu igl onn 1693. In onn suenter ein circa 160 commembers e commembras, bunamein duas tirazas femnas, s'enscrettas ella confraternitad²¹. Deplorablamein ei era la Lumnezia stada pertuccada alla fin dil 17avel tschentaner dil trest fenomen dalla idea falsa da strias e dils process encunter talas. Hubert Giger ha scret ina interessanta lavur sur da quei fenomen en Surselva²². Egl appendix da fontaunas da siu cudisch ein differents protocols da process d'anflar. Il protocol nr. 18, p. 241, pertucca il process avon la dertgira criminala dalla Lumnezia dils 7 da fevrer entochen ils 2 da mars 1699 a Vella encunter Gion Valentin Gion Marti da Vrin e ed il protocol nr. 19, p. 245, il process avon la dertgira criminala dalla Foppa dils 6 da december 1699 entochen ils 5 da fevrer 1700 a Glion encunter Christ Mathiu da Castrisch. En omisdus process ha mistral Murezi Arpagaus funcziunau sco advocat dils accusai. Ses arguments e sias supplicas da misericordia pils accusai han denton buca saviu conventscher ils derschaders. Gion Valentin ei vegnius truas alla mort e vegnius decapitau entras il hentger cun la spada ils 2 da mars 1699 a Vella. Igl accusau Christ Mathiu da Castrisch ei morts duront las torturas al tgierl.

Da remarcar ei che mistral Geli Arpagaus, il giuven sco el vegneva numnaus, da Cumbel (1651–1725)²³ ch'era in cusrin da mistral Murezi Arpagaus ha presidiau la dergira criminala dalla Lumnezia en il process encunter Gion Valentin da Vrin. Il sechelmeister era incaricau dil cumin da preparar il process e da menar la tgisa. Sco sechelmeister dil cumin e

²¹ MAISSEN FELICI: Historia dalla pleiv da Cumbel, Mustér 1983, p. 109.

²² GIGER HUBERT: Hexenwahn und Hexenprozesse in der Surselva, Kommissionsverlag Desertina 2001.

²³ GIGER HUBERT: Hexenwahn und Hexenprozesse in der Surselva, Kommissionsverlag Desertina 2001, p. 241–245.

dalla administraziun cumpara en quei process «seckelmeister Melchior auch von Arpagaus». Melchior ei stau il feagl vegl (1681–1727) dil mistral Murezi Arpagaus. El ei daventaus pli tard mistral en Lumnezia. Al di da dertgira dils 17 da fevrer 1699 a Vella ha capitani Gieri Arpagaus (1667–1729) da Cumbel, il frar giuven dil mistral Geli Arpagaus, menau tgisa sco substitut dil seckelmeister dil cumin. Quellas persunas appartenevan pia tuttas allas famiglias dils Arpagaus gronds da Cumbel. El medem temps ei Martin Arpagaus (1647–1719), il frar da mistral Murezi Arpagaus, staus plevon a Pleif. En Lumnezia han giu liug igl onn 1699 sil pli pauc 12 tals process²⁴. Schegie che 33 derschaders²⁵ sesevan ella dertgira criminala havevan las persunas alla testa dalla dertgira segir gronda influenza sin il fixar tals process e sin igl andament da quels. Ellas sereferevan sin la «sazung der gemeindt» e sin il «keisserliche recht»²⁶. Ellas sorprendevan denton buca mo giudizialmein, mobein era moralmein ina gronda responsablada. Ein quellas persunas stadas cunscientas da quei? Ils derschaders ed ils officials vegnevan indemnisai per lur lavur. Sco Hubert Giger scriva²⁷ han differents persunas gudignau daners cun ils process da strias. Ils beins e daners dils condemnai vegnevan confiscaj per mauns dallas autoritads. Ils cuosts restonts havevan ils cumins da purtar.

Tgei posiziun ha mistral Murezi Arpagaus priu en caussa? Ha el luvrau encunter il perseguitar strias e striuns? Ni ha el fatg schizun igl advocat avon dertgira mo per vegnir indemnisaus persunter? Sin fundament dallas fontaunas selain quellas damondas buca vegnir rispundidas. Fatg ei ch'ils process en Lumnezia ed ella Foppa, nua che mistral Murezi Arpagaus ei staus advocat dils accusai, ein stai ils davos che han menau alla mort dils pertuccai. Ins astga perquei supponer ch'el hagi grazia a sia gronda stema ch'el gudeva en general luvrau encunter tals process.

En Lumnezia ein ils process digl onn 1669 encunter strias e striuns stai ils davos da quei gener. Tgei po denton haver influenzau igl andament ch'ins ha calau leu da perseguitar las strias? Sco igl ei enconuscent ei la situaziun sociala ed economica semigliurada naven dils 1670 en Lumnezia. Ils cudischs parochials da Cumbel indicheschan per exempel per quei temps ina carschen dalla populaziun. La situaziun sociala ellas vischnaucas sa

²⁴ GIGER HUBERT: Hexenwahn und Hexenprozesse in der Surselva, Kommissionsverlag Desertina 2001, p. 45.

²⁵ GIGER HUBERT: Hexenwahn und Hexenprozesse in der Surselva, Kommissionsverlag Desertina 2001, p. 167.

²⁶ GIGER HUBERT: Hexenwahn und Hexenprozesse in der Surselva, Kommissionsverlag Desertina 2001, p. 244.

²⁷ GIGER HUBERT: Hexenwahn und Hexenprozesse in der Surselva, Kommissionsverlag Desertina 2001, p. 167.

era esser daventada entras las activitads dallas confraternitads ed autras activitads religiusas empau pli equilibrada.

Pli tard, igl 1. da mars 1705, ha mistral Murezi Arpagaus sigillau ina lescha dil vischinadi da Cumbel concernent la protecziun digl uaul²⁸. Il sigil da quei document maunca. Ella collecziun digl archiv cantunal a Cuera (vivon museum retic) sesanflan treis sigils d'Arpagaus. In ei etichettaus «Arpagaus-Lugnez». Fuss quei stau il sigil da mistral Murezi?²⁹ Interessant ei il fatg che mistral Murezi ha sigillau ina lescha sur il diever digl uaul da Cumbel, schegie ch'el steva lu a Sursaissa. El sto esser staus interessaus ch'ils uauls da Cumbel restien en la proprietad dils vischins sesents a Cumbel e mo per lur diever.

Murezi Arpagaus ha maridau entuorn 1675–1678 Barbara Alig da Sursaissa. Ella ei stada ina feglia dad Ammann Melchior Alig e Maria Dorothea Bleicher. Toni Abele³⁰ pretenda che Murezi Arpagaus hagi acquistau il dretg da burgheis da Sursaissa, schegie ch'ei seigi buca d'anflar persuerter in'indicaziun el cudisch da Sursaissa. El pretenda che Murezi seigi vegnius elegius sco ammann da Sursaissa e mistral dalla dertgira aulta d'Uors la Foppa. Quei ei denton buca documentau. In'interessanta indicaziun sur dil mistral Murezi Arpagaus e da siu fegl Christian sesanfla el «Landbuch der Gemeinde Obersaxen», pagina 39³¹. Tenor quella ei mistral Murezi staus ugau dalla vischnaunca Sursaissa, quei vul dir el ha giu da representar ella en damondas giudizialas. Ils 6 d'uost 1679 vegn surdau ad el «entras in'amicabla animaziun sco indemnizaziun per las bregias ed ils survetschs fideivlamein prestai» il dretg da star da casa ella vischnaunca Sursaissa ed utilizar la pastira e la lenna ord igls uauls cumins sco in'auter vischin³². Plinavon sche in u l'auter da ses affons lessen daventar burgheis da Sursaissa, duei quel saver duman dar e survegnir el sco ils auters vegnan a decider.

Il matrimoni da Murezi e Barbara ei buca purtaus en el cudisch parochial da Cumbel. Ha el maridau a Sursaissa? Pusseivel. Il cudisch dils matrimonis entscheiva leu pér 1687. Perquei sa la damonda buca vegnir rispundida. Els ein stai da casa igl emprem a Cumbel, nua che la naschientscha da lur feglia Emerita (Martha) dils 23 d'october 1679 ei documentada. Mistral Murezi ei staus a Cumbel ils 23 da matg 1680 perdetga allas nozzas da siu frar scarvon Geli Arpagaus cun Julia Cabalzar da Degen.

²⁸ Archiv communal Cumbel: Document, nr. 13.

²⁹ MAISSEN AUGUSTIN: Die Landrichter des Grauen Bundes 1425-1799, p. 120.

³⁰ ABELE TONI: Obersaxer Bürger geistlichen Standes, JHGG 98, 1968, p.13/14.

³¹ BRUNOLD URSUS: Transkription der Seite 39 des Landbuches der Gemeinde Obersaxen, 1604 ff. Original im Staatsarchiv Graubünden, Chur, B 1694.

³² Sco vischin da Cumbel mo buca sesents leu ha el stui renunziar a ses dretgs da diever digl uaul da Cumbel.

La dimora a Sursaissa

Barbara e Murezi ein setratgs entuorn 1680 on Sursaissa. Els stevan a Misnenga. Ils affons ch'ein naschi suenter ein vegni battegiari a Sursaissa³³. Interessant ei il fatg che Murezi Arpagaus, mistral dalla Lumnezia, ei staus da casa naven dils 1680 a Sursaissa. Al batten dil feagl Melchior dils 11 da schaner 1881 – pia cuort suenter ch'els ein secasai a Sursaissa – vegnan ils geniturs numnai «Dominus Amanus Mauritius de Arbogaus e Domina Mini-



Misnenga

-
- ³³ *11.01.1681: Melchior legitime natus ex *D(omi)no Amano Mauriti de Arbogaus* et *D(omi)na Ministarlessa Barbara Alig*. Patrini sunt *D(omin)us Scriba Martinus Brunold* et *Anna de Arms*.
- *01.12.1683: baptizatus est *Joannes Arpagaus* legitimus *D(omin)ni Amani Mauriti Arpagaus ex Combels* et *Barbarae Alig*. Levante *Fridle Herman* et *Maria Von Arms*.
- *16.12.1685: *Anthonius filius legitimus: Ammani Mauriti de Arpagaus* et *Barbarae Alig*. Patrini: *D(omin)us Ammanus Gaudenzius Alig*.
- *04.03.1688: *Dorothea filia legitima: D(omi)ni Landmani Mauritzij de Arpagaus, Barbarae Alig*. Patrini fuere *Christianus Brunoldt* et *Ursula Zollera*.
- *07.12.1690: *Christianus filius legitimus: D(omi)ni Landmani Maurezij de Arpagaus* et *Barbarae Alig*. Patrini: *D(omi)nus Johannes Schmidt von Grieneg* et *Appolonia Cadoffin*
- *14.04.1693: *Georgius nomine D(omi)ni Lantamni Mauritzii de Arpagaus* et *D(omi)na Amman Barbarae Alig*. Patrini fuere *Joannes Casanova* et *Maria Alig*.
- *03.08.1695: *Maria Thoratea legitima nata ex Lantamano Mauritzio Arpagaus* et *D(omi)na Ammanissa Barbara Alig*.

starlessa Barbara Alig». Aschia vegn attestau che Murezi purtava gia lu il tetel da mistral. Al batten dil fegl Joannes vegn el numnaus «Dominus Amanius Mauritius Arpagaus ex Combels».

Dus fegls e duas feglias ein returnai pli tard a Cumbel. Ils fegls Melchior e Gion han continuau la carriera politica dil bab en Lumnezia, nua che la famiglia possedeua beins e casa. Melchior, litinent en survetsch franzos, ei daventaus mistral. Gion ha surviu medemamein sco mistral. Plinavon eis el staus 1741/43 cumissari a Clavenna e 1748 landrechter dalla Ligia Grischia³⁴. Las feglias Martha e Maria Dorothea han maridau a Cumbel. Il fegl Antonius ei morts ils 11 da settember 1705 a Cremona, nua ch'el era cun siu frar (Melchior ni Joannes?) en survetsch jester³⁵. Il fegl Christianus ei restaus da casa a Sursaissa³⁶. El ha presentau al cumin dils 30 da matg 1730 la damonda alla vischnaunca Sursaissa il dretg da burgheis per el, per ses affons e vegnentssuenter. Quel ha el survegniu il margis Tschuncheismas igl onn 1734. Christinaus ei vegnius elegius leu mistral. El ha fundau la lingia dils Arpagaus a Sursaissa. Il fegl Gieri ha studiau teologia a Milaun³⁷. El ei vegnius ordinaus 1717 ed ha pastorau en Lumnezia, Sursaissa e Ruschein. Sur Gieri ei morts 1769 en Uors Lumnezia ed ei vegnius satraus ella baselgia da Cumbel³⁸.

Mistral Murezi ei morts ils 3 d'avrel 1714 a Sursaissa. Tenor il document dil patrimonium dalla dunna Barbara dils 6 da settember 1716 per siu fegl Gieri possedeua quella lu aunc beins en Lumnezia. Barbara ei turnada pli tard a Cumbel, nua ch'ella ei morta ils 11 da december 1741 ell'aulta vegliadetgna da 84 onns. Ella ei vegnida satrada a Cumbel.

Ina interessanta constataziun

Erwin Poeschel³⁹ rapporta en connex cun la baselgia da s. Martin a Glion sut «Grabtafeln» il suandont: «An den Wänden des Altarraumes stehen meh-

³⁴ LEU J.J. V Th. Zch. 1751, p. 358 e XIV Th. Zch 1758, p. 212.

³⁵ Cudisch parochial da Sursaissa: †11.9.1705 obiit sacramentis munitus obij Cremone Antonius Arpagaus, ubi frater (Melchior ni Joannes?) erat et 16 anni in..oneräre ... ad ned a ducentum.

³⁶ BRUNOLD URSUS: Transkription der S. 39 des Landbuches der Gemeinde Obersaxen, 1604ff. Staatsarchiv Graubünden, Chur, B 1694.

³⁷ Archiv episcopal Cuera, Patr. Die Patrimoniums-Urkunde seiner Mutter umfasste alle ihre «liegende und eigentühmliche gütter, so wol in d(er) gemeind Longnetz als Übersaxen», datiert Osax 6.9.1716; besiegelt durch «Jörg Brunold, d(er) Zyt regierender Amann d(er) Gmeind Übersaxen».

³⁸ MAISSEN FELICI: Historia dalla pleiv da Cumbel, Mustér 1983, p. 95.

³⁹ POESCHEL ERWIN: Die Kunstdenkmäler des Kantons Graubünden, 1942, Band IV, Seite 52.

rere schmale Stelen⁴⁰: ... 3. Allianzwappen Arpagaus und Alig, für Landmann Murez von Arpagaus, †1696». Quei ei ina zun interessanta constataziun che muenta damondas: En tgei connex ei quei crap fossa vegnius postaus en la baselgia da s. Martin a Glion? Igl ei buc enconuschent ch'in Landamann Murez von Arpagaus era da lezs temps sesents a Glion ni ella Foppa. Igl «Allianzwappen» Arpagaus ed Alig plaida per Landamann Murezi Arpagaus da Cumbel e Barbara Alig da Sursaissa. Igl onn dalla mort 1696 corrispunda denton buc al datum effectiv da sia mort dils 3 d'avrel 1714. Quei sa esser in sbagl, forsa in da stampa. Ei il crap fossa staus gl'emprem sin santeri da Sursaissa, nua che Landamann Murezi Arpagaus era vegnius satraus? Ei quei tal lu ord motivs da renconuschientscha per sias grondas stentas da stabilir la pasch confessionala ella Foppa vegnius transferius ella baselgia da s. Martin a Glion? Ni ei il crap fossa vegnius ord il motiv sura numnaus pli tard tagliaus e postaus ella baselgia?

Il magistrat lumnezian

Mistral Murezi Arpagaus ei staus da siu temps ina personalitad che gudeva gronda stema en Lumnezia ed ella Ligia Grischa⁴¹. Siu num cumpara en connex cun la dispeta confessiunala da Sagogn igl onn 1698⁴². El ha purtau plogn 1698 alla dieta dalla Ligia Grischa da s. Gieri a Trun en num dils catolics seniester dil Rein encunter la dertgira da Glion. El ei era staus deputau allas dietas dallas Treis Ligias.

Murezi Arpagaus ha tschentau si ensemen cun Anton von Salis e Anton Orsi dalla part catolica, G. Planta von Wildenberg, Gaudenz von Capol e J. Paul Beeli von Belfort dalla part reformada ils 12 da fenadur 1704 a Glion el num dallas treis Ligias in tschentament che ha – suenter la dispeta confessiunala da Sagogn – purtau ina nova situaziun giudiziala ella Foppa che ha cul temps pudiu cuntentar omisduas partidas⁴³. «Landammann Mauritz Arpagaus von Lugnez» fa part dalla dertgira dallas Treis Ligias dils 5/16 d'avrel 1707 ella dispeta denter il barun Johann von Schauenstein-Ehrenfels e Johann Luzius von Salis a Haldenstein sut il presidi dil burgamester dil

⁴⁰ Stele = crap-fossa.

⁴¹ Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz: p. 446.

⁴² MAISSEN FELICI: Historia dalla pleiv da Cumbel, 1983: p. 227.

⁴³ SPRECHER J. ANDREAS VON: Geschichte der Republik der drei Bünde im achtzehnten Jahrhundert, Band I, Chur 1873, p. 31.

marcau da Cuera, Otto Schwarz⁴⁴. Ella dispeta da Thomas Massner (1710–1711) ha mistral Murezi Arpagaus agiu sco expert fiscal per la dertgira⁴⁵.

Mistral Murezi, member dalla partida franzosa ed adversari dils de Monts

Il temps nua che mistral Murezi Arpagaus ha fatg politica ella Republica dallas Treis Ligias, era dictaus en Frontscha dalla regenza dil retg Duitg XIV (1661–1715). Quel ha menau duront ils 54 onns da sia regenza quasi adina uiara. Persuenter ha el recrutau mellis e mellis mercenaris svizzers e grischuns. 1696 per exempel han entuorn 4800 schul dai grischuns surviu sut sia cruna. Quei fatg ha era influenzau fermamein la historia dalla Republica dallas Treis Ligias. Partidas e combats ein stai la consequenza. Mistral Murezi Arpagaus haveva surviu sco capitani sut il retg franzos. Sco politicher eis el staus perquei in ferm adherent dalla partida franzosa ella Ligia Grischa. «El era populars, beinvesius dils purs, in officier cun gronda parentela, schegie senza facultad, fetg versaus en fatgs della tiara ed attaschaus cul e tras ils Latours a Gaudenz Capol da Flem⁴⁶, surtut era sco rival mortal da Melchior de Mont»⁴⁷.

Melchior de Mont, feagl dil barun Johann Heinrich de Mont a Löwenberg, Schluein, e da Margaritha Castelli von San Nazzaro da Sagogn, ei naschius ils 12 da mars 1674 a Vella. El ei ius sco mercenari en survetsch franzos ed ei s'avanzaus capitani dalla garda. Returnaus a casa eis el staus pliras ga mistral en Lumnezia e treis ga landrechter ni capitani dalla Ligia Grischa. «Melchior de Mont a Schluein, predestinaus dad ina gada remplazzar l'influenza da Capol a Flem, ei in giuven supievi, ambizius e d'ina pissiun nunsurvetscheivla. Sco capitani en Frontscha eis el vegnius relaschaus pervia da ses deportaments, ed en la politica sursilvana va el ussa (1694) sias vias. E sia aversiun encunter Capol crescha di per di»⁴⁸.

⁴⁴ Urkunden-Sammlungen im Staatsarchiv Graubünden, Band III, 1. Teil, S. 470.

⁴⁵ do, p. 161/162.

⁴⁶ PFISTER ALEXANDER: Annalas XL (1926), p. 40: «Gaudenz Capol, quella uolp diplomatica en siu bien e schliet senn, era destinaus de menar ils Grischs tras biars embrugls, senza stuer schar la pial sco auters politichers dil temps».

⁴⁷ PFISTER ALEXANDER: Partidas e combats ella Ligia Grischa da 1494–1794, Annalas XL (1926), p.121.

⁴⁸ PFISTER ALEXANDER: Partidas e combats ella Ligia Grischa da 1494–1794, Annalas XL (1926), p.120.

Partidas e combats ella Ligia Grischa denter 1690–1714

1698 ei Anton de Rost, in frar da Josef Benedikt de Rost, pli tard uestg da Cuera (1728–1754), daventaus sco representant dall’Austria administratur dil segneradi da Razen. Sco tal sa el proponer il cauderschader dalla Ligia Grischa mintga treis onns e dispona da tschun vuschs ella dieta. Viers 1700 eis ei reussiu a Rost da formar ina partida austriaca ni imperiala. Cun el s’uneschan il colonel Gion Antoni Buol e Melchior de Mont. Quei triumvirat preparava da far tutta resistenza all’uniun franzosa-spagnola. Mistral Geli Arpagaus e mistral Murezi Arpagaus appartenevan alla gruppa franzosa-spagnola entuorn Gaudenz de Capol, Adalbert Duitg de Latour ed auters. Lur scopo fuva d’impedir ch’ils candidats da Rost daventien cauderschader dalla Ligia Grischa. L’elecziun da 1703 meina tier in ferm combat. La partida imperiala presenta Melcher de Mont. Igl uestg admonescha tuts catolics, da procurar ch’ils deputai voteschien pil cadidat da Rost. La cunterpart haveva gia el congress dils schaner 1703 declarau che Rost astgi sco austriac, schegie administratur da Razen, buca far part dil congress. Latour ha purtau quella proposta e mistral Murezi Arpagaus, Christian de Florin e Gaudenz Capol han susteniu el. Capol propona a Trun puspei Latour sco cauderschader encunter il representant dil cau da Sax, Melcher de Mont. Latour vegn elegius, mo desista digl uffeci, ed aschia daventa de Mont cauderschader. Grevs incaps pervia da quella elecziun haveva ei dau surtut en Lumnezia denter Otto de Mont ed ils Arpagaus. Otto de Mont sto avon il cumin revocar sias «calumnias» encunter ils Arpagaus e pagar ina peina da 1500 renschs. Igl ei da remarcar che Otto de Mont ei staus in cusrin dils mistrals Geli e Murezi Arpagaus. La mumma d’Otto, Dominica nata Arpagaus, era ina sora dils babs da Geli e da Murezi. Entgins posts ord ils quens da Chevalier de Gravelle, ambassadur franzos, dattan in’idea da Geli e Murezi Arpagaus en lur acziuns politicas da lezs temps⁴⁹:

<i>«1702, ils 28 de schaner, a mistral Arpagaus, ch’ei adina staus favoreivels en las radunonzas</i>	<i>150 livras.</i>
<i>1703, il sett., a Gelli Arpagaus per puspei sefar eleger mistral en Lumnezia</i>	<i>120 livras.</i>
<i>1703, ils 15 de settember, a Murezi Arpagaus</i>	

⁴⁹ PFISTER ALEXANDER: Partidas e combats ella Ligia Grischa da 1494–1794, Annalas XL (1926), p. 127 e 128, 129.

<i>per far protestar el ella dieta (Tavau) en num dils deputai della Ligia Grischa encunter de Mont, che ha snegau de sigilar la brev al retg de Frontscha e per impedir ils deputai della Ligia Grischa de prender la partida dil Landrichter de Mont</i>	42 livras.
<i>1704, als dus mistrals Arpagaus (Gelli e Murezi)</i>	90 livras.
<i>1706 igl uost, a Murezi Arpagaus</i>	70 livras.
	<i>207 livras 19 sols 1 deniers.»</i>

Igl onn 1706 porta lu pli grondas midadas. Vaniescha tarmetta il fevrer 1706 igl ambassadur Vendranino Bianchi da Turitg a Cuera per far preparar in'allianza cun la Republica dallas treis Ligias. Il pli ferm han Latour, ils Arpagaus e gl'avat opponiu all'allianza cun Vaniescha⁵⁰.

Ils Grischuns catolics, encuraschai entras igl avat Adalbert de Funs ed il cumin da Mustér cun Adalbert Duitg de Latour sco mistral e tras ils da Lumnezia cun Murezi Arpagaus, dattan 19 vuschs encunter, mo adumbatten, 44 vischinadis ein stai persunter⁵¹.

Il «Sonderbuntstag» dils 16 da december 1706 festivescha la ratificaziun dall'allianza cun in past festiv ch'igl ambassadur da Vaniescha ha offeriu. La dumengia sissu han ils Grischuns envidau en Bianchi ensemen cun ils treis caus ed ils 21 cussegliers ord las vischnauncas ad in banchet. Da remarcar ei ch'era mistral Murezi Arpagaus ha denter auters dalla Ligia Grischa priu part da quei banchet. Tgei po haver motivau el sco adversari dall'allianza leutier?

La Frontscha ha bandunau igl onn 1706 per temps la politica grischuna suenter ch'ella era vegnida battida ell'Italia⁵². Diversas personas midan partida. Mistral Murezi Arpagaus ei aunc staus activs ella politica els onns suandonts, aschia els onns 1710/1711 sco expert fiscal per la dertgira ella dispeta da Massner.

Il tierm s. Gieri 1714 (23 d'avrel) ei staus per la partida franzosa en Surselva ina terrada cumpleta e per Gaudenz Capol la fin da sia carriera politica⁵³. Mistral Murezi Arpagaus ha buca surviviù quella terrada pli. El ei morts cuort avon ils 3 d'avrel 1714.

⁵⁰ PFISTER ALEXANDER: Partidas e combats ella Ligia Grischa da 1494–1794, Annalas XL (1926), p.129.

⁵¹ PFISTER ALEXANDER: Partidas e combats ella Ligia Grischa da 1494–1794, Annalas XL (1926), p.130.

⁵² A Ramillies haveva Malborough victorisau ed a Turin eran ils Franzos vegni batti da prenci Eugen ils 7 da settember 1706. Ils Franzos havevan stuiu bandunar l'Italia.

⁵³ PFISTER ALEXANDER: Partidas e combats ella Ligia Grischa da 1494–1794, Annalas XL (1926), p.137/138.

Ils vegnentssuenter da mistral Murezi Arpagaus

Ses affons

La feglia *Martha (Emerita)* ha maridau ils 30 da schaner 1710 a Cumbel Baldasar Vieli, feagl da Stefan Vieli. Els han giu dus fegls: Murezi Antoni, naschius ils 5 d'avrel 1711 e Martin Stefan, naschius ils 11 da november 1712. Igl emprem ei vegnius battegiaus sil num dil tat Murezi Arpagaus ed il secund sil num dil tat Stefan Vieli. Als battens dils dus fegls ein persuanas sesentas a Sursaissa stadas padrin ni madretscha. Quei fatg muossa la stretga relaziun dalla mumma cun il liug, nua ch'ella ei carschida si. Il bab Baldasar miera gia ils 21 da schaner 1713 ed il feagl Martin Stefan ils 7 da fevrer 1713. Martha resta anavos cun siu feagl Murezi Antoni. Da buob ha el frequentau la scola dils paders a Cumbel. Igl ei pusseivel ch'el ei ius suenter aunc naven a sescolar sco quei che siu bab aveva fatg a Mels. La vieua Martha ni Mierta cumpara ils onns 1714 e 1717 a Cumbel sco madretscha. All'entschatta digl onn 1728 ei Murezi Antoni Vieli documentaus a Cumbel sco padrin. El fageva il pur, era agils, aviarts e d'in spért che saveva calcular. Ad in matrimoni dils 24 da schaner 1730 a Cumbel eis el staus perdetga. Sia relaziun familiara cun Sursaissa meina al matrimoni dils 22 da november 1736 cun Maria Elisabeth Henni da Sursaissa. Els ein stai ils geniturs dil renomau miedi e politicher Gieri Antoni Vieli (1745–1830), ch'ei staus pli tard administratur imperial dil segneradi austriac da Razén⁵⁴. Il bab Murezi Antoni ei staus naven da 1738 scarvon e dapi 1748 mistral dalla Lumnezia. El ei en scadin cass vegnius sustenius en sias ambiziuns politicas dalla vart dils Arpagaus da ses augs e da ses cusrins. D'accentuar ei che mistral Murezi Arpagaus ei staus in basat dil landrechter dr. Gieri Antoni Vieli.

*

La feglia *Maria Dorothea* ha maridau ils 18 da schaner 1720 a Cumbel siu cusrin Christianus Georgius Arpagaus, il feagl da Gion Arpagaus ed Anna da Ruschein. Els han giu nov affons, tschun fegls e quater feglias. Lur feagl Murezi Antoni ei morts ils 23 da zercladur 1743 cun vegn onns sco mercenari en Frontscha.

*

⁵⁴ MAISSEN FELICI: Historia dalla pleiv da Cumbel, Mustér, p. 217.

Melchior, sechelmeister, mistral dalla Lumnezia e litinent

Il fegl *Melchior* ei naschius ils 11 da schaner 1681 a Sursaisa. El protocol nr. 18 dil process avon la dertgira criminala dalla Lumnezia dils 7 da fevrer entochen ils 2 da mars 1699 a Vella encunter Gion Valentin Marti da Vrin⁵⁵ cumpara «seckelmeister Melchior auch von Arpagaus». Melchior ha pia giu en giuvens onns quella incarica el cumin dalla Lumnezia. El era pia lu seca-saus a Cumbel, nua che ses geniturs possedeavan beins e casa. El ei en scadin cass staus en survetsch militar franzos, nua ch'el ei vegnius promovius litinent. Returnond dil survetsch militar egl jester daventa el 1712 mistral dalla Lumnezia. Ina brev da mistral Melchior Arpagaus dil december 1712 muossa che la nomina da pader Placi Rüttiman, oriunds da Val s. Pieder, sco em-prem beneficiat a Rumein ei daventada sin giavisch expressiv dils Lumnezians.⁵⁶ Mistral Melchior ha sigillau ils 2 da schaner 1713 la fundaziun dil Benefeci a Rumein en favur dalla Claustra da Mustér.

El ha maridau Maria de Mont da Vella, feglia da Murezi de Mont e Margreta de Cabalzar. Els han giu treis affons.

In bi omagi ha *Jacob Casutt* da Sagogn⁵⁷ rendiu a «*landama Melchior*» en ina poesia sin igl l. da schaner 1726 sut il tetel:

«Arma Arpagaus

Da qualitat da vagnir neu er sez da buns deportaments,
Eis Arma'a Schilt bein curunau, beals wopens, niebels ornaments,
Sincers, reals, prus e gists ean stai ils pardavonts dils Arpagaus
Enten Lumneza bein numnai, en guera er obrist e schuldaus.
Lur casa Dieus ha banadiu cun buns subjects da tafradad
Quei ven dilg tschiel dil Segner Dieu, da Sia grazia a buntad
Dieus laschig PALLAS a VIRTUS vid vus cumbatter cun plascher
purteit las Palmas denter nus, la Libertad da mantener
Signur Landama Melchior staus en survetsch er officier,
Vivit tschientons leu ur da cor, regit la Terra cun plischer
e cur ATROPOS vult tschuncar, sieu fil la vitta vult rater
Dieus sieu Cunfiert laschig redar Salid perpeten da guder
Quests vers jeu scriv da bunamur a mieu amig ed er bistan,
Jeu sunt e rest viess Servitur, Jacob Casutt vies secundant.
En Sagoing Anno 1726 Pr. Januarii». ⁵⁸

⁵⁵ GIGER HUBERT: Hexenwahn und Hexenprozesse in der Surselva, Kommissionsverlag Dersertina 2001, p. 241–245.

⁵⁶ BLUMENTHAL DURI, CADUFF GIACHEN e CAPAUL MORITZ: Historia dalla vischnaunca da Degen, 1996: p. 125.

⁵⁷ Ina copia sesanfla el deposit da mistral Giusep Demont, Sevgein, egl Archiv cantunal.

Las remas caracteriseschan bein ils Arpagaus da lu ed en special mistral Melchior. El ei morts ils 17 d'avrel 1727 a Cumbel. Sia dunna ei setratga pli tard a Schluein, in domicil dils de Monts, nua ch'ella ei morta ils 17 da fenadur 1774 ell'aulta vegliadetgna da 89 onns. Pader Amadeo ha satrau ella a Sagogn ella fossa dils de Monts.

*

Johann, mistral, cumissari e landrechter

Il feagl *Johann ni Gion* ei staus ina dallas pli impurtontas persunalitads dils Arpagaus da Cumbel. El ha surviu sco magistrat en Lumnezia ed en la Ligia Grischa. El ei naschius ils 1 da december 1683 e carschius si a Sursaissa dal temps, nua che siu bab Murezi er'aunc activs ella politica dallas Ligias. Gion haveva 30 onns, cura che siu bab ei morts. Igl ei buca documentau, tgei ch'el ha luvrau entochen lu. Igl ei da supponer che Gion havevi fatg empau scola e ch'el seigi staus en survetschs jasters per exempel ella Italia a Cre-



La fontauna gronda da 1847 el center dil vitg da Cumbel. La petga era encoronada cun las armas dallas famiglias las pli veglias burghaisas da Cumbel. Bein visibla ei la gelgia en l'arma dils Arpagaus.

⁵⁸ Interessant ei il fatg che Jacob Casutt drova en sia poesia maletgs ni noziuns ord la mitologia dall'antica. Sias enconuschientschas sin quei camp fan surstar: PALLAS = num d'in titan, VIRTUS = vertid ni valerusadad ed ATROPOS = la inevitabla che taglia il fil.

mona, nua che siu frar Antoni ei morts sco mercenari. El era habels da scriver bein tudestg, talian e scadin cass era romontsch. El ei turnaus a Cumbel, nua che las empremas indicaziuns sur dad el ein d'anflar els cudischs parochials. Al batten dils 18 da mars 1726 ha Gion assistiu sco padrin: «Dominus Fiscalis Joannes Arpagaus». El steva pia da quei temps a Cumbel e funcziunava sco burser dalla Lumnezia. Entuorn 1726 ella vegliadetgna da circa 43 onns ha el maridau Maria Ursula Columberg da Lumbrein. Maria Ursula era 13 onns pli giuvna che Gion. Il matrimoni ei buca nudaus el cudisch parochial da Cumbel. Ils 15 da settember 1727 ei la feglia Anna Barbara «filia Dominus Fiscalis Joannis Arpagaus et Mariae Ursulae» vegnida battegiada. «Maria Ursula coniux Dominus Ministralis Joannis Arpagaus» ei stada madretscha ils 31 da december 1728. Gion Arpagaus ei vegnius elegius da s. Gieri, ils 23 d'avrel 1728, mistral dalla Lumnezia cuort suenter che siu frar Melchior ch'ei medemamein staus mistral dalla Lumnezia ei morts ils 17 d'avrel 1727. Ils 29 da zercladur 1728 ei «Dominus Landamanus Joannes Arpagaus ex Combels» staus perdetga da matrimoni da siu quinau Pieder de Columberg e Maria Ursula, feglia da Julius Valentinus Casaulta, a Lumbrein. In interessant document ei il cudisch da quens⁵⁹ cun la suandonta introducziun: «Dieses Rechenbuch gehört mir Johann von Arpagaus derzeit verordneten Landaman der Löblichen Landschaft Longnetz im Jahr 1728». Las notizias ein fatgas per tudestg. Ellas cuntengnan ils datums dils daners empristai, lur derivonza, a tgi ch'il credit ei vegnius daus e las cundiziuns da tscheins. Gion Arpagaus fageva pia il banchier. El scriveva bein e legibel. Ils 10 da schaner 1731 ei Johann von Arpagaus documentaus a Murissen sco mistral e sigillader⁶⁰. El ei staus 1736 ugau dalla dieschma allas pervendas da Cumbel e da Pleif. Ils beins che eran obligai alla dieschma ein indicai en in rodel ch'ei vegnius fatgs e corroboraus ufficialmein ils 8 da settember 1736 en preschientscha dils ugaus da Cumbel mistral Gion Arpagaus e sechelmeister Murezi Caduff a Vella⁶¹. Ils onns 1741/43 ei «Giovanni Arpagaus» staus cumissari a Clavenna⁶². El ha scret rapports en talian als caus a Cuera sur d'ina dispeta da cumpetenzza dil uestg da Como (1742). El e siu zavrin mistral Gion Rest Arpagaus, «in um beinstont, losch, gie splendid e beinvesius»⁶³, simpatisavan culs Latours. Els appartenevan en Lumnezia alla partida franzosa che mava encunter ils de Monts e Schauen-

⁵⁹ Archiv cantunal grischun: A/N 313.

⁶⁰ Archiv communal Murissen: Document, nr. 15.

⁶¹ MAISSEN FELICI: Historia dalla pleiv da Cumbel, Mustér 1983, p. 30/31.

⁶² LEU J.J. V Th. Zch. 1751, p. 358 e XIV Th. Zch 1758, p. 212.

⁶³ PFISTER ALEXANDER: Partidas e combats ella Ligia Grischa da 1494–1794, Annalas XL (1926), p. 156.



Cudisch da quens da
Johann de Arpagaus

stein. Els han perquei buca susteniu igl avat da Mustér ella dispeta dallas dieschmas cun la Cadi da 1728–1738⁶⁴. Bernardori, igl ambassadur franzos, descriva ils 19 da december 1737 a Paris mistral Gion Arpagaus sco in um da plaid e cuida e propona da dar ad el 10 luidors pensiun⁶⁵.

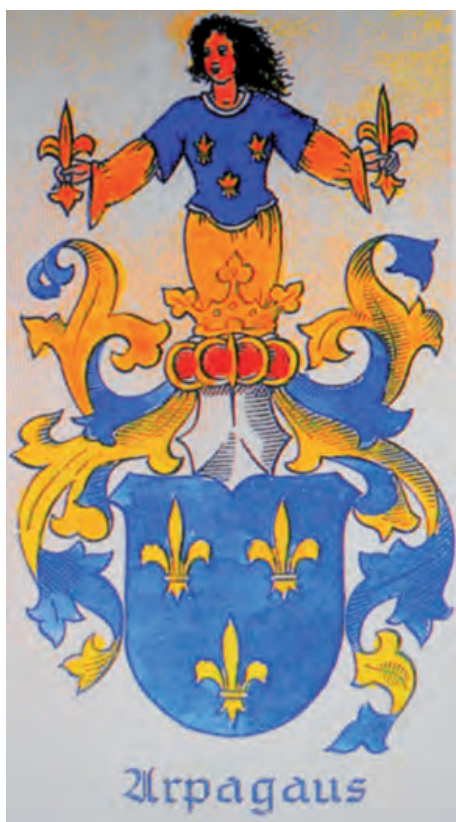
Ina grevezia feudala sin in bein a Cumbel⁶⁶ sut il num «Il tscheins da Cuera» ha cuzzau bunamein 500 onns, da 1282 entochen 1745. Lu eis ella vegnida cumprada ora. 1744 ei vegniu fatg in contract denter ils possessurs a Cumbel d'ina vart ed igl uestg ed il prevostatedral da Cuera sco collatur dil benefeci da l'otra part. Per Cumbel eran cumissunai il mistral Gion Rest Arpagaus ed il cumissari Gion Arpagaus. La summa da soluziun da 2'220.--renschs ha la delegaziun da Cumbel pagau ora el casti episcopal ils 15 da

⁶⁴ TOMASCHETT PAUL: Der Zehntenstreit im Hochgericht Disentis 1728–1738 im JGHH 84, p. 83.

⁶⁵ PFISTER ALEXANDER: Partidas e combats ella Ligia Grischa da 1494–1794, Annalas XL (1926), p. 168.

⁶⁶ MAISSEN FELICI: Historia dalla pleiv da Cumbel, Mustér 1983, p.1/2.

schaner 1745. Sper ils dus numnai era aunc mistral Murezi Arpagaus, il frar da mistral Gion Rest, presents. La summa da 2'220.-- renschs ei buca stada pintga. Per paregliar la valeta dils renschs da lezs temps: in fumegl gudignava lu 30–40 renschs ad onn ed il prezi d'ina genetscha muntava a 20–30 renschs. La summa da soluziun ha giu pia la valeta da circa 100 genetschas. Cheu setschenta la damonda: Co han ils da Cumbel finanziau la cumpra? Igl ei da supponer ch'ils cumissiunai da Cumbel seigien era stai ils posserssurs principals. Quels eran purs beinstonts ed havevan tier quei aunc entradas ord pensiuns franzosas. Plinavon ha Gion Arpagaus sco cumissari ils onns 1741/1743 a Clavena segir era fatg leu facultad. Il cumissari pre-



deva mintgamai la secund'aulta paga dils officials grischuns en Valtlina.

Sco culminaziun da sia lavur politica ei Gion Arpagaus vegnius elegius 1748 landrechter (ni cauderschader) dalla Ligia Grischa⁶⁷. Il landrechter ni cauligia steva alla testa dalla Ligia Grischa (ni Ligia Sura). El presidiava ils organs dalla Ligia, la dieta dils delegai e la «dertgira dils quendischa». Ina impurtonta funcziun dil landrechter era quella da representar la Ligia en las contractivas cun igl exteriur. L'arma nr. 86 ella sala dils landrechters a Trun ei quella per «*Johann von Arpagaus ANNO 1748*»⁶⁸.

Ella secumpona sco suandont:

En blau treis gelgias da aur. Sin la capellina encorunada sorta ina femna vestgida en aur ed en giacca blaua ch'ei cuvretga cun treis gelgias ed en mintga maun tegn ella ina gelgia da aur. Cuvrias en blau/aur.

Ella dispeta d'immunitad denter la claustra da Mustér e la Cadi da 1748 tarmetta igl avat Bernhard ina copia da sia brev adressada als caus dallas Ligias ils 3 da november 1748 al landrechter Johann Arpagaus⁶⁹.

⁶⁷ LEU J.J. V Th. Zch. 1751, p. 358 e XIV Th. Zch 1758, p. 212.

⁶⁸ MAISSEN AUGUSTIN: Die Landrichter des Grauen Bundes 1424–1799, p. 119.

⁶⁹ SCHMID LEO: Abt Bernhard Frank von Frankenberg, JHGG 87 (1957), p. 83.

Gion Arpagaus ha aunc en sia aulta vegliadetgna surviu alla pervenda da Cumbel ed a ses vischins. Els onns 1754 entochen 1759 cumpara el mintga onn sco perdetga da nozzas a Cumbel. Sia consorta Maria Ursula miera ils 4 da fenadur 1759 e Gion suonda ella suentar dus onns e miez. El miera ils 26 da december 1762 ell'aulta vegliadetgna da 80 onns. El ei vegnius satraus a Cumbel. Gion e Maria Ursula han giu otg affons. In ei morts sco affon pign.

Il feagl Murezi Benedictus ei naschius ils 21 da mars 1730 a Cumbel. Igl onn 1757 vegn el menziunau sco mistral. El ha maridau Maria Nesa Cabalzar. Murezi Benedictus ei morts ils 28 da zercladur 1800 a Cumbel. Sia feglia Ursula Barbara, naschida ils 24 da schaner 1776, ei stada la mumma da dr. med. Gion Barclamiu Arpagaus, il renomau miedi, politicher e scribent da Cumbel.

Il feagl Pieder Antoni ei naschius ils 31 d'october 1733 a Cumbel. El ei staus en survetsch franzos. Secund l'indicaziun egl archiv militar Château de Vincennes Paris⁷⁰ eis el entraus igl onn 1754 sco voluntari el survetsch dil retg franzos, daventaus bandierel el regiment de chateuvieux ils 18 da fenadur 1757, promovius sutlinitent ils 30 da fenadur 1758 e litinent igl εμπrem da schaner 1759. El ha priu part allas campagnas dils onns 1757, 1758, 1759, 1760, 1761 e 1762. Quellas pertuccan la schinumnada «Uiara da siat onns» (1756–1763). Ella secumpona ord l'uiara dall'Austria en allianza cun differentas pussonzas europeicas encunter la Prussia per recuvrar la Silesia e l'uiara navala denter la Britannia e la Frontscha ed en las colonias. En il contract dils 1 da matg 1757 ha la Frontscha segirau all'Austria da separticipar activamein all'uiara. Las truppas dil retg franzos ein marschadas encunter Hannover, mo il retg prussian Frederic II ha battiu l'armada imperiala cun in corp franzos ils 5 da november 1757 sper Rossbach. Il duca Ferdinand da Braunschweig ha fiers anavos ils Franzos sur il Rhein ils 23 da zercladur 1758 a Krefeld. Pér suentar la pasch provisoria da Fontainebleau dils 3 da november 1762 denter la Britannia e la Frontscha ha quella bandunau l'uiara en la Germania.

Quei cuort sguard sin l'uiara, en la quala la Frontscha ei stada cumpigliada da lezs temps, indichescha, nua che Pieder Antoni Arpagaus ha fatg quels onns survetsch militar. Per el eis ei buca stau levs onns. La resca da vegnir vulneraus ni schizun da curdar sil camp da battaglia era adina avon maun. Suentar l'Uiara da siat onns ha la pasch regiu en Frontscha entochen la

⁷⁰ HAAS THEO, Domat, ha fotografau ils 2 da december 2008 l'indicaziun sut la signatura YB 523 Régiment Grisons de Salis egl archiv militar Château de Vincennes Paris. El ha mess gentilmein a disposiziun ina copia da sia fotografia.

revoluziun 1789. Ord vesta militara regeva lu plitost il ruau. La truppa vegneva occupada specialmein cun far manevras, midadas dalla garnischun ed exerchezis dallas armas. Da quei temps ha Pieder Antoni Arpagaus giu plitost la pusseivladad da prender congedi e da visitar Cumbel. En quei connex ei ina interessanta notizia da remarcar⁷¹. Il giuven miedi dr. Gieri Antoni Vieli (1745–1830), siu cusrin, attesta che litinent Pieder Antoni Arpagaus ha dau 50.- fl. per l'orgla che la radunonza da mardis Pastgas 1772 haveva concludiu da metter neu per la baselgia da Cumbel. Plinavon anflan ins el titulaus litinent ils onns 1776 e 1777 sco padrin e perdetga da nozzas els cudischs parochials da Cumbel. Da quei resulta ch'el ha tenu sidretg duront sia liunga assenza el survetsch dil retg franzos ils contacts cul vitg nativ e cun la famiglia.

Pieder Antoni ei vegnius transferius ils 15 da fevrer 1782 en sia funcziun da litinent ella cumpignia da grenadiers da Rossy, vegnius undraus sco cavalier dil sogn Ludovic ils 24 da fevrer 1782 e puspei transferius ils 11 da schaner 1784 el 7. regiment Salis, nua ch'el ha survegniu la cumpignia da grenadiers el secund battagliun ch'ei daventada libra entras la mort da Georgius Jegger, naschius 1728 a Peist e morts il december 1783. Quella cumpignia ei vegnida cumandada pli baul d'in De Latour da Breil. Pieder Antoni Arpagaus ha tenor las indicaziuns els calenders statals retics pils onns 1787 entochen 1792, edi da Bernhard Otto, Cuera, cumandau la cumpignia entochen igl uost 1792.

Ils onns 1787 e 1788 cumpara el puspei els cudischs parochials da Cumbel sco padrin e perdetga da nozzas, mo quella gada titulaus capitani. Era quei tetel corrispunda all'indicaziun egl archiv militar a Paris. Pieder Antoni haveva danovamein priu congedi e seteneva si perquei a Cumbel. Interessant ei il fatg ch'el ei aunc sefermaus il december 1791 a Cumbel, nua ch'el ei staus padrin. Sias visetas a Cumbel documenteschan siu ligiom cul vitg nativ ch'el ha mantenu duront ils biars onns d'absenza. Ses survetschs da padrin e perdetga da nozzas muossan ch'el era stimaus a casa e ch'el era aunc adina integraus ella cuminonza dil vitg.

Igl uost 1792 ei il retg Ludovic XVI vegnius mess a ferm ed il regiment Salis sligliaus si. Lu ei capitani Pieder Antoni turnaus suenter 38 onns survetsch sut il retg franzos ella vegliadetgna da 59 onns per adina a casa. El ha giu il dretg d'ina pensiun, la quala era dependenta dil diember dils onns en survetsch. Ins astga supponer ch'ella ei stada aulta. Da quei temps vivevan aunc dus da ses frars a Cumbel: Mistral Murezi Benedetg e scarvon Crest

⁷¹ MAISSEN FELICI: Historia dalla pleiv da Cumbel, Mustér 1983, p. 54/55.

Gieri Arpagaus. Pieder Antoni ha era suenter siu retuorn surviu sco padrìn. Cun 65 onns ha el maridau ils 22 d'october 1798 Maria Margareta Vieli, la feglia da Gion Stefan Tschamun Vieli da Cumbel e da Maria Barla Triacca da Rumein. Maria Margareta ei stada 42 onns pli giuvna che Pieder Antoni, ina caussa plitost nunusitada. Oz schess ins: «Ella ha maridau in um vegl cun ina buna pensiu». Mo las circumstanzias da lu che han menau a quella lètg ein buc enconuschentas. Els ein restai senza descendenza. Maria Margareta ha giu treis fargliuns. Il frar vegl Gion Barclamiu ha studegiu teologia. El ei vegnius ordinaus 1793. Dil temps che Maria Margareta ha maridau Pieder Antoni era Gion Barclamiu Vieli caplon a Pleif. Sco igl ei enconuschent ei il general Demont marschaus all'entschatta mars 1799 cun sia brigada franzosa encunter la Surselva. Balthasar Arpagaus da Cumbel raquenta en sias *Memorias*⁷² ch'il general ha, arrivaus a Glion, dau alla Lumnezia igl avis da sesuttametter a sias ordras senza ch'el stoppi vegnir cun sias truppas en la val. Suenter targlinar empau deleghescha la suprastanza dalla Lumnezia ina deputaziun da treis dels cun la pleina cumpetenzia tier il general: Capitani Gion de Mont da Vella, capitani Pieder Antoni Arpagaus da Cumbel e mistral Geli Blumenthal da Vella. General Demont ha enconuschiu persunalmein ils dus capitans lumnezians. La deputaziun ha marcadau la capitulaziun cul general, aschia che la Lumnezia ei stada schaniada dall'invasiun dalla truppa franzosa. Tgei sentiments ha la scuntrada cul general, in enconuschent militar da pli baul ed era da derivonza lumneziana, purtau neunavon el capitani Pieder Antoni Arpagaus? Quel ha 1792 suenter la relaschada dil regiment svizzer bandunau la Frontscha, l'auter ei gia entraus ils 1 d'october 1792, igl emprem di suenter sia relaschada, en l'armada franzosa. Lur vias militaras ein perquei stadas spartgidas totalmein.

Pieder Antoni ha priu part sco mediatuor alla sollevaziun dils Sursilvans encunter ils Franzos che ha menau alla tresta battaglia sper La Punt dils 3 da matg 1799. Deplorablamein ei siu nevs Crest Leonard Arpagaus curdaus ella vegliadetgna da 31 onns en quella battaglia. Alla formaziun dalla truppa sursilvana a Glion havess ei bunamein dau uiara denter ils patriots (ils adherents dils Franzos) ed ils imperials (ils adherents digl imperatur austriac). Capitani Pieder Antoni Arpagaus ha cun sia ferma intervenziun saviu impedir ei. Siu plaid che sebasava sin ina vasta experienza e lavur d'officier aveva buca mo en Lumnezia, mobein en l'entira Surselva ina gronda peisa. El ei morts ils 15 da fevrer 1804 bein provedius ella vegliadetgna da 71 onns a Cumbel.

⁷² ARPAGAU BALTHASAR: *Memorias*, Crestomazia retoromontscha, tom IV, 2. part, reprint Cuera 1983, p. 596.

La vieua Maria Margreta marida ils 20 d'avrel 1806 Murezi Antoni Arpagaus ch'ei staus litinent en survetsch da Napoleon e ch'ei morts igl october 1812 suenter la battaglia al Beresina.

Ils fegls Christ Gieri e Melchior sco era la feglia Maria Brigita ein stai da casa a Cumbel. Melchior ei staus ledis. Christ Gieri ha maridau Maria Mierta Caduff ed ha surviu sco scarvon. Els fagevan sco il frar Murezi Benedictus il pur. Ina dertgira da cumpromiss ha decidiu ils 10 da matg 1792 a Trun en la dispeta denter ils vischinadis Murissen e Surcuolm ed ils frars Murezi Benedictus e Christ Gieri Arpagaus che quels hagian il dretg da schar pascular sils cuolms «Sut-L'alp» (l'alp sid/ost dil péz Mundaun) 12 armauls gronds⁷³. Maria Brigita ha maridau mistral Francestg Caduff da Cumbel.

*

*Christianus, signifer, mistral da Sursaissa
e derschader dallas treis Ligias*

Il feagl *Christianus* ei naschius ils 7 da december 1690 a Sursaissa. El ha maridau Maria Hitz da Sursaissa, la feglia da Georgius Hitz e Christina Zoller, ils 1 da november 1723. Il frar Gieri, lu plevon a Sursaissa, ha dau ensemen els. Al batten dils 7 da fenadur 1726 eis el staus padrin e vegn titulaus signifer (= banderiel ni bannerherr). El ha presentau al cumin dils 30 da matg 1730 la damonda da survegnir il dretg da burgheis dalla vischnaunca Sursaissa per el, per ses affons e per ils vegnentssuenter. Quel ha el survegniu margis tschuncheismas igl onn 1734. Christinaus ei vegnius elegius 1736 mistral. El ei staus ils onns 1736/37 derschader dallas Treis Ligias. «Landammann Christian Arpagaus von Obersaxen» fa part ils 21 da settember 1736 ed ils 3 da mars 1737 a Cuera dalla dertgira dallas Treis Ligias sut il presidi dil cusseglier Ulrich Buol da Cuera ella dispeta denter il barun Gubert von Salis e ses subdits ed il vischinadi da Haldenstein⁷⁴. El ha fundau la lingia dils Arpagaus a Sursaissa. Christianus e Maria han giu otg affons. Treis ein morts sco affons pigns. Quels che han surviviu l'affonza ein stai da casa a Sursaissa. Christianus ei morts ils 17 da settember 1755 ella vegliadetgna da 65 onns a Sursaissa.

*

⁷³ Archiv communal Murissen: Document, nr. 17.

⁷⁴ Urkunden-Sammlungen im Staatsarchiv Graubünden, Band III, 1. Teil, S. 495.

Gieri, dr. teol. e plevon

Il feagl *Gieri* ei naschius ils 14 d'avrel 1693 a Sursaissa. El ha studiau ils onns 1712–1715 teologia al collegi Helvetic a Milaun⁷⁵. 1717 vegn el promovius dr. teol. Sur Gieri ei staus caplon a Pleif 1718–1721, plevon a Sursaissa 1721–1726 e Ruschein 1726–1743, la secunda ga plevon a Sursaissa 1743–1749 ed il davos caplon ad Uors/Lumnezia, nua ch'el ei morts ils 22 d'avrel 1769. El ei vegnius satraus ella baselgia parochiala da Cumbel avon igl altar dil ss. Num. El ha giu testamentau ina summa pils paupers, en emprema lingia ord sia parentella. Il testament ei enconuschents a Cumbel sut ils num «spenda pintga» ni «spenda da sur Gieri». A ses cusrins a Cumbel ha el surdau l'administraziun⁷⁶.

Dr. med. Gion Barclamiu Arpagaus, in subbiadi da mistral Murezi⁷⁷ Miedi, politicher e scribent romontsch

El ei in descendent da vart dalla mumma da mistral Murezi. Quel ei staus igl urat da dr. Gion Barclamiu⁷⁸, il landrechter Gion siu basat e mistral Murezi Benedictus il tat. Gion ei naschius a Cumbel ils 3 d'october 1810 sco feagl da Luzi Antoni ed Ursula Barbara Arpagaus. Siu bab ei staus in pur activ e spargnus, in descendent dils Arpagaus pigns. La mumma Ursula Barbara ei stada la feglia giuvna da mistral Murezi Benedictus dils «Arpagaus gronds». Gion ei morts ils 3 da fevrer 1882 e satraus a Cumbel. El ha retschiert il s. Ieli ed il perdun dils moribunds. Suenter questa notizia el cudisch da mortoris dalla pleiv stat aunc la remarca per latin: «Fuit philologus ... el ei staus filolog, docter dalla medischina e chirurgia, duas ga deputau el Cussegl nazional, savens mistral dalla Lumnezia, duas ni treis ga cusseglier dil cantun e quasi adina en in ni l'auter uffeci.»

⁷⁵ Archiv episcopal Cuera, Patr. Die Patrimoniums-Urkunde seiner Mutter umfasste alle ihre «liegende und eigentümliche gütter, so wol in d(er) gemeind Longnetz als Übersaxen», datiert Osax 6.9.1716; besiegelt durch «Jörg Brunold, d(er) Zyt regierender Amann d(er) Gmeind Übersaxen».

⁷⁶ MAISSEN FELICI: Historia dalla pleiv da Cumbel, Mustér 1983, p. 143–144.

⁷⁷ ARPAGAU GION MUREZI, scolast da Cumbel: Referat sur dr. Gion Barclamiu Arpagaus ella Uniun Retoromontscha a Cuera entuorn 1935 el deposit da mistral Giusep Demont, Sevgein, egl archiv cantunal.

GADOLA GUGLIELM: Dr. Gion Barclamiu Arpagaus da Cumbel 1810–1882 el calender Il Glogn, annada 21 (1947), p. 75–110.

MAISSEN FELICI: Aeskulap in Graubünden, 1970, p. 111.

⁷⁸ El scriveva siu num Gion ni Johann.

Gion ha piars gia en giuvens onns ses geniturs. Il bab ei morts ils 26 da november 1815 e la mumma ils 25 d'uoost 1819. Treis da ses quater fargliuns ein morts sco affons pigns. Gion e siu frar Murezi ein vegni tratgs si digl aug Balthasar Antoni e dalla onda Maria Mengia. Gion ha entschiet la scola cun siat onns tiel pader Felice Maria da Bergamo, plevon da Cumbel, e finiu ella cun 15. El era in scolar viv ed activ. Sco biars auters buobs da lez temps ha era il futur docter da medischina fatg il viadi a pei giul Schuob a luvrar tier ils purs. Denton ha il studi interessau el pli fetg che l'occupaziun da pur. Pader Felice ha motivau ses geniturs nutriders da schar studegiar el. Siu aug ha el schau crer ch'el vegni spiritual. Entuorn 1827 ei el serendus a Lucerna, nua ch'el ha entschiet il gimnasi. Las davosas classas gimnasialas ha el fatg a Solothurn. Suentar ha el studiau medischina a Paris ed a Heidelberg, nua ch'el ha finiu ses studis academics cul doctorat.

Il miedi

Suentar il studi ha Gion Arpagaus luvrau sco miedi in miez onn a Turitg. All'entschatta settember 1838 tschenta el al cussegl sanitar cantunal la damonda da sil pli tard la primavera 1839 vegnir schaus tier agl examen cantunal. Da quei temps ha dr. Gion Arpagaus entschiet a praticar. Bein- gleiti suenter ei il giuven miedi secasaus a Glion a Casanova dalla vart seniastra dil Rein. Da cheu anora ha el praticau ils onns 1840–1860 en in vast contuorn: dalla Lumnezia viaden, per la Foppa entuorn, a Sursaissa e tochen videnasi suls confins dalla Cadi. Premuraus per ils paupers malsauns, per rehs e munglus, senza far la minima differenza, eis el daventaus en paucs onns in um popular el ver senn dil plaid. Siu renum sco miedi ha el manteniu tochen la fin dalla veta.

Sia famiglia

Ils 22 da fenadur 1842 ha el maridau Anna Barbara Candrian da Bonaduz. Ella ei naschida ils 27 d'uoost 1820 sco feglia da Gion Mathias Candrian, mistral e Bundsweibel, e Barbara Weckherr d'Andiast. La veta conjugala da Gion ed Onna Barla sco ella vegneva numnada ei stada exemplarica. Omidus ein stai penetrai d'in cor plein beinvulientscha e carezia proximala. Igl onn 1847 ei lur fegl Gion Luzi naschius. El ei gia morts ils 3 da matg 1852 d'ina tuberculosa dil lom ella vegliadetgna da mo tschun onns. Ils 3 d'avrel 1849 nescha la feglia Ursula Barbara. Ils 1857 ei la famiglia da dr. Gion Arpagaus setratga a Cumbel ed ha habitau leu en lur biala casa nova, circumdada d'in bi curtgin cun pumera fritgeivla. Il fegl Gion ei naschius ils 22 d'avrel 1860.



Dr. Gion Barclamiu Arpagaus
(1810–1882),
reproduciu tenor in maletg en ieli

Il politicher

Sin cussegl dils miedis sursilvans ha el entschiet a s'occupar dalla politica. Muort ses principis plitost liberals eis el s'avanzaus spert. Igl onn 1851 ei dr. Gion Arpagaus vegnius elegius cusseglier naziunal sco representant dalla partida liberala. 1855–1877 eis el staus el Cussegl grond per la Lumnezia, cun ina interrupziun 1862–1864. 1848 e 1851 «Bundesstatthalter». Sco tal ha el representau 1852 il cusseglier guvernativ Carlo a Marca el Cussegl pign. Mistral lumnezian 1859 e 1865. 1861 cusseglier dils cantuns. Commember dalla cumission cantunala (Standeskommission) 1858, 1860, 1861 e 1868. Derschader cantunal 1856/57. Cussegliev guvernativ 1866/67 e 1870/71.

Da caracter eis el staus in um sincer e perschadius en tuts graus, particularmein en fatgs da scola e traffic, duas caussas vitalas pil cantun Grischun. El ei staus in um raschuneivel e gest che ha considerau ils interess digl entir peivel e buca mo quels dalla partida. Cun auters premurai dalla Lumnezia ha el scret e luvrau per la nova via tras la Lumnezia. Era eis el staus president dil comite dalla viafier sul Lucmagn. A Cumbel ha dr. Gion Arpagaus seschau eleger el cussegl da scola. Pli tard eis el staus igl emprem official civil en sia vischnaunca nativa. El ha buca mo giu amitgs. Adversaris politichers e nauschs vischins en vischnaunca a Cumbel han engreviau ad el sia lavur e sia veta. El vegneva sclamaus per «radicalun», schebein el era mo

progressist e tipic politicher da traffic e commerci da tempra liberala. Gion Barclamiu Arpagaus possedeve era ina gronda aveina sociala. El ha gia 1845 giu inziau enteifer l'associaziun da miedis Grischuns da scaffir ina cassa d'agid pils miedis basignus. El ha susteniu igl institut da Schluein, ei staus secretari dil pauperesser el district dil Glogn e fundatur dall'uniun per promover ils interess dils mistergners el medem district.

Il scribent romontsch

1850 ha el publicau sia translaziun romontscha dil cudisch da spindreras da dr. Josef H. Schmidt sin ordinaziun dil cussegl da sanadad dil cantun Grischun. Lu ha el ediu e redigiù la gasetta «La Ligia Grischa» 1867 entochen 1869, sco era duas annadas dil calender «Il Glogn» 1867 e 1869. 1878 publichescha el «Fables e Novellas». Sco redatur dalla gasetta liberala «La Ligia Grischa» ha el considerabels merets per il lungatg romontsch. Guglielm Gadola classifichescha dr. Gion Arpagaus «in dils megliers prosaists e schurnalists romontschs dil 19avel tschentaner»⁷⁹.

Dr. Gion Barclamiu Arpagaus ha plidau e scret bia en stupent lungatg romontsch e tudestg, savens cun in suc poetic. Era ella Gasetta Romontscha ha el da temps en temps publicau artechels che fagevan plascher al redatur, mo sterment als stampadurs muort siu manuscret hieroglific. El ha scret 21 poesias, las qualas sepagan aunc oz da leger. Ellas van a cor. La suandonta poesia ei in exempel persunter:

La sera⁸⁰

In di puspei stulescha vi
Per maina maina turnar pli,
Dabot cun auters frars s'unoscha
Da tschella vart la retscha crescha.

Ferton che nus tschegiu durmin
Il Segner dumbra finadin;
Il firmament leusi stellescha,
La glin'en pumpa paradescha.

La notg serass, il di fugienta
La terra lunschentuorn durmenta.
Ruaus enquera grond e pign,
Fa serasontg'il contadin.

Da stgira notg il mal rufida,
Setegn veglionts e main'emblida
Ch'al Bab de tschiel negin malfatg
Selai zuppar, negin patratg.

Da quietezza grondiusa
Daventa pleina, majestusa
Dil Tutpussent la scafiziun,
Reveglia noss'admiraziun.

Ruaus guder, jeu rog de schar
Damaun en forza destadar.
A quel ch'utschals e baus viventa
Confid'er jeu la mia stenta.

⁷⁹ Il Glogn, calender romontsch 1947, p. 75.

⁸⁰ Il Glogn, calender romontsch 1947, p. 108.

Cuntut la mort savens sluetta
Zuppadamein per miez la veta;
Il giuven oz en flur vesein,
Damaun en fossa deplorein.

Restein nus promts scadin mument,
Da render quen al Tutpussent.
La notg, la tgeua mai tementa
Plitost en dultscha pasch durmenta

Il proprietari dil Bogn da Peiden e l'aua gronda digl onn 1868

1860 ei dr. Gion Arpagaus daventaus proprietari dil Bogn da Peiden ch'el ha dirigiù plirs onns cun success. Era cheu ha la sort purtau ad el ed alla famiglia grondas tribulaziuns: L'aua gronda digl onn 1868, che ha donnegiau grevamein siu possess, il Bogn da Peiden. Sur quei eveniment rapporta el:⁸¹

«Dals 16 da settember 1868 naven entochen l'emprema neiv dils 5 d'october hai ei pluiu quasi mintga di. Ils 27 da settember allas 5 suenter miezdi ha ei pluiu sco da fierer cun sadialas. Gia avon far notg ha il Glogn giu contonschiu la cruna da ses rempars. Els tschalers da miu bogn entscheivan sadialas e buots a saltar. Gia ha l'aua ina profunditad da duas tschuncheismas. Las scaffas dil mulin speras entscheivan a ballucar. Il clavau ual baghiaus ei svanius. Ena quella resuna il clom: La pun naven. Uss eis ei ner temps da patertgar da liberar la pintga colonia ch'ei per part ida a ruaus. Miu buob Johann e miu nevs, omisdus 11 onns vegls, suondan mei tras caglias e sur crappa en in nuegl che sesanfla aunc oz circa 15 minutas sper la via ad Uors. Mia dunna, casarina exemplara, vul ver aunc ina gada siu bi bein plazzaus en scaffas schubras. Cun agid da buns vischins havein nus pudiu liberar empau uorden casa. Da communicaziun cugl exteriur buca da discuorer. Zedels vegnan ligiai vid crapa e fiers sur il Glogn vie e neu. Quei ei la posta. Ils 5 d'october selai il sulegl ver puspei. Tgei mirar! Il Bogn da Peiden ei ruinaus e jeu cun el. Il Bogn denton, ils sulet en Sur-selva, sto vegnir reconstruius. Donn: 60'057 francs.»

Dr. Gion Arpagaus ha survegniu agid dad in derschader da Lumnezia sura. Sia brev dils 27 d'october 1868⁸², cun la quala el engrazia per igl agid, dat

⁸¹ ARPAGAU GION MUREZI, scolast da Cumbel: Referat sur dr. Gion Barclamiu Arpagaus ella Uniun Retoromontscha a Cuera entuorn 1935 el deposit da mistral Giusep Demont, Sevgein, egl archiv cantunal.

⁸² Archiv cantunal grischun A Sp II/I lz 319.

perdetga d'ina situaziun fetg tragica, seigi quei materialmein sco personalmein. Las reflecziuns ella brev muossan sia gronda humilitonza, siu niebel character, co el schazegiava sia consorta e ses affons, co el vul cun tuttas sias habilitads puspei seconcentrar sin sia clamada da miedi, sia attaschadadat alla Lumnezia e tgei aulta stema ch'el haveva dil concarstgaun. Ei vala la peina da schar suondar cheu parts dalla brev:

«Cumbel ils 27. Obr 1867. (scadin cass 1868!)

Stimau Sgr. Derschader!

Terriblamein terraus dallas davosas devastaziuns elementaras, ein tuttas enzenas da commiseraziun emperneivlas e consoleivlas, cunzun cura ch'ellas derivan da bunas fontaunas.

Ellas ein raras las condolenzas dadens Porclas (...) Jeu merettel dad esser legius ora per unfrenda dalla gronda calamitad, dad esser tractaus cun aua freida dalla gronda calamitad, dad esser tractaus cun aua freida e glatscha buca perquei che jeu fuss megliers ne menders ch'ils auters sondern perquei ch'era jeu sundel, aschi ditg che jeu stavel a sulegl, staus per memi indifferent pella sort dil disgraziu concarstgaun.

La sfortuna chei vegnida sur da mei ei gronda, fetg gronda, aschinavon ch'igl ei fortuna de pusseder e guder beins mundans. Quels incomodeschen mei buca pli (...) Il suadetsch da 28 onns dad ina fideivla consorta ei ius pell'aua ora. Dals quitaus da siu mariu vi jeu buca far menziun. Enteifer 12 uras ei la massentira facultad stada devalitada. Nossas casas enamiez il desiart senza las auas mineralas ein da paragonar (paregliar) ad ina fontauna senz'aua.

La speranza da saver schar anavos a mes das affons ina modestissima ierta ei aschia fallida. Mi resta enamiez talla stgirentada nuot meglier da far che d'implorar igl altissim pella grazia da purtar la greva prova cun quella resignaziun che descha ad in Christifideivel (...) Jeu engraziel ad Els per la nobla idea ch'Els han giu da vuler seplazzar denter il diember da mes benefactors. Jeu vai speranza, gie jeu creia, che l'almosna ei in emprest fatgs al Tutt-pussent, in emprest che vegni a render cura ch'il di dallas monas arriva, il tschiendubel.

Jeu hai era speranza che paucs ord la massa dils disgraziu hagien pituu materialmein schi grond donn sco jeu. Cun tut vegnien biars esser aunc bia pli deplorabels che jeu.-

Item jeu accepteschel Lur unfrenda. Avanzai els onns e stermentai sco nus dus geniturs essen havein nus buca tgunsch co resalver dad ir pli lunsch per encurir ina pli mendra existenza essen aschia ligiai vid la scrotta dall Lumnezia.

Sedestaccond jeu da tuttas scharschas, vi jeu turnar anavos sin mia pratica, turnar anavos sper il letg dils malsauns ed ils mes da casa

*vegnien medemamein far lur pusseivel per gudignar lur vetta (...)
Eis ei pusseivel de reaquistar l'antieriura confidonza sco qualitat
da miedi, sche vai bein vinavon (...)
Retscheviess concludentamein la assicuraziun da mia distinguida
stima*

*Lur engrazievel Survient
Dr. Gion Arpagaus»*

L'aua gronda da 1868 ha purtau bia miseria en Lumnezia ed en Val s. Pieder. Ella ha caschunau immens donns buca mo cheu, mobein era ella Cadi, ella Foppa, el Grischun ed en ulteriuras parts dalla Svizzeria. Ei haveva num gidar e buca mo plirar. Dr. Gion Arpagaus ei denton staus serevegnius ord sia depressiun. El semetta immediat vid la lavur e percuora vitgs e valladas donnegiai e metta ensemen sias observaziuns e retschercas en in bufatg cudischet ch'el ha sez ediu: «*Das Hochwasser des Jahres 1868 mit besonderer Berücksichtigung des Kantons Graubünden. Denkblätter von Johann Arpagaus, alt Nationalrath. Chur 1870.*»

Ses davos onns a Cumbel

Ina greva frida munta per el e sia consorta la mort dalla feglia Ursula Barbara. Ella ei morta ils 5 da fenadur 1870 ella flurenta vegliadetgna da 21 onns a Cuera, nua che dr. Gion Arpagaus ei staus els onns 1870/71 cusseglier guvernativ. Suenter eis el setratgs per adina en Lumnezia, igl emprem a Peiden e suenter a Cumbel en sia casa paterna. Sco miedi ha el practicaeu a Cumbel da 1861 entochen sia mort.

Turnaus en siu igniv e cartend d'anflar pasch, ruaus e zacons onns da sulegliva vegliadetgna, sto el pér constatar ch'ei era midau bia. Negin, buc olma da vischin, che crei pli en ses ideals liberals. Tuts han bandunau el, e mingaton quet'el bunamein da stuer bandunar sesez e ses principis politics da tschels onns. Dr. Gion Arpagaus ha viviu ils davos onns da sia veta ch'ei stada plena d'activitad retratgamein a Cumbel en pasch e harmonia cun sia famiglia e ses vischins. El ei morts suenter cuorta malsogna ils 3 da fevrer 1882 e vegnius satraus a Cumbel. L'inscripziun sil crap-fossa purtava ils suandonts vers ord sia poesia «La mort»:

Da viver vinavon leusi
En compagnia dils legi
Nus ferm cartein, nus ferm sperein
Da leu sever perpetnamein.

La tragica mort da siu fegl Gion

Il fegl da dr. Gion Arpagaus che ha surviviu il bab purtava medemamein il num Gion e vegneva clamaus Johann. El ha studiau a Cuera, Zug e Losanna e quater onns giurisprudenza a Turitg ed a Minca. Returnaus a Cumbel igl onn 1887 ha el surpriu la direcziun dil Bogn da Peiden. Il medem onn eis el vegnius elegius mistral dalla Lumnezia. El gudeva gronda stema ed



affecziun tier ses convischins. Johann ha acquistau gronds merets sco commember dil cussegl da scola reala circuitala. Da buns principis, mo d'emperneivel character fussen las cundiziuns stadas dadas per in bien operar en sia vischnaunca, ell'entira val, ella Surselva ed el cantun. El militer fuva el s'avanzaus litinent dall'infanteria el battagliun 90. Per ils exerchezis militars d'atun 1888 ha el obteniu dispensa muort fatschentas d'uffeci e da casa, cunzun pervia dalla direcziun dil Bogn da Peiden. Tut va bein. Mo gest en quei mument vegn el surprius d'ina catastrofa. Ina dracca da plirs dis nutrescha darguns e flums. Igl Uastg (= ual dalla val da Duin) ramura e rampluna. Johann fuva preparaus per la par-

tenza a Turitg. Bandunond la casa vul el aunc seperschuader, tgei ch'enzacons luvrers traffican egl Uastg. Igl ei ils 11 da settember 1888 allas nov e mesa avon miezgi. Igl ual meina scanetscha ed autra lenna, preparada per menar el liug da sia destinaziun. Plirs umens dil contuorn ein occupai da trer la lenna ord igl Uastg. Wilhelm Furger, bab da famiglia, sesents a Cumbel, in um activ ei occupaus cun postar ell'aua in cavegl da lenn per cheutras saver trer pli tgunsch la lenna a riva. Disfortunadamein eis el curdaus cun quel el furius torrent. Johann cun entgins gasts da siu Bogn han viu quei. El seglia ell'aua per tschaffar e liberar il disgraziau, mo omisdus vegnan lagutti dallas undas pesontas. Els svaneschan. Pér enzacons dis pli tard han ins anflau la bara dil nunemblideivel Johann sin in baun da sablun sil territori da Vazsut visavi da Zezras. Da leu naven ei ella vegnida transportada a Cumbel per la sepultura. Cumbel ha mai viu ina tala processiuon che suandava la bara. Igl ei stau la davosa caschun da render la honor duida ad in um aschi apprezziau e carezau.

La mumma Onna Barla ha giu ina greva sort. Ella ha stuiu perder tuts ses affons en giuvens onns entras la mort. Ella ha tgirau cun grond quitau sia famiglia ed ha adina susteniu siu um en sias vastas activitads, en special en

quellas dil miedi. Ella ei sedistinguida entras diligenza e prudientscha ed ha era capiu da purtar cun resignaziun las grevas tribulaziuns da famiglia. Ella ei morta sco davos member dalla famiglia ils 2 da fevrer 1895 el spital vegl dalla s. Crusch a Cuera ed ei vegnida satrada a Bonaduz.

Bibliografia e fontaunas

- ABELE, TONI: *Obersaxer Bürger geistlichen Standes* en JHGG 98, 1968
Aeskulap in Graubünden: Aeskulap in Graubünden, Chur 1970
- ARPAGAU BALTHASAR: *Memorias* en Crestomazia retoromontscha, tom IV, 2. part. reprint Cuera 1983
- ARPAGAU, GION MUREZI: *Referat sur dr. Gion Barclamiu Arpagaus ella Uniun Retoromontscha a Cuera* el deposit da mistral Giusep Demont, Sevgein: Archiv cantunal grischun 1935
- BRUNOLD, URSUS e SAULLE HIPPENMEYER, IMMOLATA: *Jahrzeitbücher, Urbare und Rödel Graubündens*, tom 1e 2, 2004
- BLUMENTHAL, DURI, CADUFF, GIACHEN e CAPAUL MORITZ: *Historia dalla vischnaunca da Degen*, 1996
- BUCELIN: *Rhaetia, Germaniae Pars Quarta*
Calender Romontsch: *La derivonza dalla schlatteina Arpagaus* 2011
Cudischs parochials da Pleif, da Cumbel, da Laax e da Sursaissa
Cudisch da quens da Johann von Arpagaus, mistral dalla Lumnezia 1728: Archiv cantunal grischun
- DEMONT, GIUSEP: *Deposit da mistral Giusep Demont, Sevgein*: Archiv Cantunal grischun
- GIGER, HUBERT: *Hexenwahn und Hexenprozesse in der Surselva*, Kommissionsverlag Desertina 2001
Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz
- HUBER, KONRAD: *Rhätisches Namenbuch, Band III: Die Personennamen Graubündens* 1986
Il Glogn, calender romontsch, annada 21, Glion 1947
Landbuch der Gemeinde Obersaxen, 1604: Archiv cantunal grischun, Cuera, B 1694.
- LEU, J. J.: *V Th. Zürich* 1751
LEU, J. J.: *XIV Th. Zürich* 1758
- MAISSEN, AUGUSTIN: *Die Landrichter des Grauen Bundes 1424–1799*, 1990
- MAISSEN, FELICI: *Historia dalla pleiv da Cumbel*, Mustér 1983
- PFISTER, ALEXANDER: *Partidas e combats ella Ligia Grischa da 1494–1794*, Annalas XL 1926
- POESCHEL, ERWIN: *Die Kunstdenkmäler des Kantons Graubünden*, Band IV, Basel 1942
Régiment Grisons de Salis. Archiv militar Château de Vincennes Paris. Signatura YB 523 (foto Theo Haas)
Schweizerisches Geschlechterbuch, Herausgeber J.P.Zwicky von Gauen, Zürich 1955
- SCHMID, LEO: *Abt Bernhard Frank von Frankenberg (Disentis)* en JHGG 87, 1957

SPRECHER, J. ANDREAS: *Geschichte der Republik der drei Bünden im achtzehnten Jahrhundert*, Band I, Chur 1873
Stemmatographie der Familie von Mont: Archiv cantonal grischun
TOMASCHETT, CARLI: *Etimologia dil num Arpagaus*, brev dils 29 d'october 2010
TOMASCHET, PAUL: 1954 *Der Zehntenstreit im Hochgericht Disentis 1728–1738* en
JHGG 84, 1954
Urkunden-Sammlungen im Staatsarchiv Graubünden, Band III, 1. Teil